

Jan Hellwig

Ryszarda Wroczyńskiego (1909-1987) wkład do historii wychowania : w dziesiątą rocznicę śmierci

Chowanna 2, 84-93

1998

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

„Chowanna”	Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego	Katowice 1998 [1999]	R. XLI (LII)	T. 2 (11)	s. 84—93
------------	--	-------------------------	-----------------	--------------	----------

Jan HELLWIG

Ryszarda Wroczyńskiego (1909—1987) wkład do historii wychowania W dziesiątą rocznicę śmierci

Polscy pedagodzy, wykazujący tendencje historyzujące, podejmowali w ostatnich latach w swych pracach naukowych dzieje doktryn pedagogicznych, historię instytucji oświatowych i organizacji młodzieżowych, a także problematykę metodologiczną, w tym również elementy teorii historii wychowania (Hellwig, 1995).

Wśród tych opracowań ważne miejsce zajmuje twórczość historyczno-pedagogiczna profesora Ryszarda Wroczyńskiego. Wiele kwestii poruszonych w swych pracach naukowych R. Wroczyński rozpatruje na szerszym tle uwarunkowań historycznych i tendencji charakterystycznych dla współczesnych prądów naukowych. Niektóre prace odnoszą się do dziejów wychowania.

W niniejszym artykule pragniemy wskazać na kilka zakresów zainteresowań historyczno-pedagogicznych R. Wroczyńskiego. Prowadził badania nad historią pedagogiki społecznej, pedagogicznymi aspektami pozytywizmu warszawskiego; opracował i wydał teksty źródłowe klasyków pedagogiki, poprzedzone krytycznymi wstępami; syntetycznie opracował dzieje oświaty polskiej, a także badał historię kultury fizycznej w Polsce.

Historia pedagogiki społecznej

Jeden z biografów profesora — Tadeusz Nowacki (1988), pisze m.in.: „Wroczyński poszukiwał korzeni pedagogiki społecznej i uzasadnienia własnego stanowiska poprzez analizę stosunkowo bliskiej historii, bezpośrednio poprzedzającej powstanie II Rzeczypospolitej. Wyjawszy prace z dziedziny wychowania fizycznego, szuka on w dziejach przykładów walki o prawa dziecka, przykładów popierających konieczność wyrównywania szans rozwojowych przez ulepszenie środowisk wychowawczych.”

Prace naukowe z zakresu pedagogiki społecznej rozpoczyna Wroczyński od historii, która stanowiła tło dla podejmowanych problemów. Historia nauki zna liczne przykłady badaczy danej dyscypliny, którzy podejmują prace przyczynkarskie, a nawet opracowania syntetyzujące swojej dziedziny naukowej.

W wydanej w 1964 roku publikacji *Wprowadzenie do pedagogiki społecznej* zamieścił profesor krótki rys historyczny, ukazujący rozwój tej dyscypliny i jej głównych kierunków. Wydrukowany 10 lat później podręcznik akademicki *Pedagogika społeczna* zawiera kontynuację rozważań historycznych, dotyczących tej dziedziny wiedzy. Akcentował tu Wroczyński w szczególności historyczny rozwój pedagogiki społecznej w Polsce, opisywał jej twórców i kontynuatorów oraz ich koncepcje.

Podjmując problematykę wychowania pozaszkolnego w książce *Praca oświatowa* (1965), rozpoczął od genezy zorganizowanego systemu oświaty pozaszkolnej. Sięgnął do doświadczeń międzynarodowych w tym zakresie, np. angielskich, skandynawskich, zwłaszcza do działalności Mikołaja Grundtviga, uniwersytetów ludowych w Danii, by przejść do początków pracy oświatowej w Polsce.

Publikację *Wychowanie poza szkołą* (1968) zapoczątkował „przedstawieniem sporu w prasie warszawskiej lat osiemdziesiątych zeszłego wieku, czy oświata wpływa korzystnie na rozwój moralny ludzi. Pozornie przestarzały spór między zwolennikami tezy, że osobowość i działalność człowieka determinuje jego wyposażenie dziedziczne, a tymi, którzy jak Staszic, czy współcześnie Skinner, uważają, że »wszystko można z każdym zrobić«, nie jest zupełnie przestarzały. Wroczyński powołuje się na Locke’a, encyklopedystów, Diderota i Holbacha, a z drugiej strony deterministów i Lombrosa. Ten spór ożywa obecnie w nowej szacie na skutek odkryć i eksperymentów inżynierii genetycznej. Wroczyński kończy swe rozważania, powołując się na sformułowanie »krytycznego optymizmu« Rowida, który uświadamia sobie trudności, ale i wierzy w możliwość leczenia i uzdrawiania psychiki” (Nowacki, 1988).

Koncepcje kształcenia ustawicznego, powstałe dzięki postępowi nauki i techniki, wzbudziły wielkie zainteresowanie profesora. Rezultatem tego był m.in. aktywny wkład w zorganizowanie międzynarodowych konferencji naukowych na temat *lifelong education* oraz wydana w 1973 roku książka *Edukacja permanentna. Problemy — perspektywy*. W tej pracy można zaobserwować, w jaki sposób Wroczyński przechodził od analizy historycznych związków do współczesności i prognozowania przyszłości (Hellwig, 1986).

Prace nad pedagogicznymi aspektami pozytywizmu warszawskiego

Problematyka filozoficzna pozytywizmu warszawskiego zainteresowała Wroczyńskiego już w czasie studiów filologicznych. Gruntowniejsze dociekania nad szczegółowymi kwestiami tego zagadnienia wiodły go ku wyeksponowaniu wartości edukacyjnych.

Tymi problemami zajął się w pierwszych pracach badawczych, a także w przedwojennym doktoracie i powojennej habilitacji. Jak uważa T. Nowacki (1988): „Pozytywizm fascynował [...] Wroczyńskiego [...] bogactwem literatury, ale też pociągał jako bezpośredni poprzednik współczesności. Poświęcił mu też dwie książki, niezależnie od dużej liczby artykułów.”

Nawiązywał tu głównie do wybitnych przedstawicieli pedagogiki pozytywizmu: Piotra Chmielowskiego, Bolesława Prusa, Henryka Wernica, Aleksandra Świętochowskiego, Anieli Szcówny, Stanisława Karpowicza, Adolfa Dygasińskiego, Jana Władysława Dawida i innych. Warto więc zwrócić uwagę, iż jego badania i analizy oraz będące ich rezultatem artykuły i książki koncentrowały się głównie na egzegezie tzw. pozytywizmu warszawskiego, całkowicie zaś pomijały „pracę organiczną” w Wielkim Księstwie Poznańskim (Jakóbczyk, 1985; Hellwig, 1991, 1994).

W polu jego zainteresowań mieściła się adaptacja poglądów pedagogicznych Herberta Spencera, który miał najsilniejszy wpływ na kształtowanie się programów społecznych, ale także na plany i programy nauczania szkolnego. Sprawy oświaty, wychowania i kierunków kształcenia były w Królestwie centralnymi zagadnieniami, wokół których toczyła się walka rozmaitych orientacji.

Przedstawiając poglądy pozytywistów w pracy *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku* (1955), Wroczyński nawiązywał do dwóch tendencji pedagogiki mieszczańskiej: pierwszej — wywodzącej się z feudalizmu, popartej etyką Immanuela Kanta,

głoszącej surową dyscyplinę szkolną, rygoryzm i ograniczenie swobody ucznia, i drugiej — wywiedzionej z naturalizmu Jana Jakuba Rousseau, propagującej nieskrępowany, swobodny rozwój wychowanka.

W sporze o treść wychowania wysoko cenił koncepcje Jana Władysława Dawida. „Istota zagadnienia — według Dawida — leży nie w alternatywie wyboru pomiędzy klasycyzmem a realizmem, lecz w pojmowaniu zadań i funkcji szkoły” (Wroczyński, 1963).

Oprócz analizy poglądów i koncepcji myślicieli epoki pozytywizmu i ich adaptacji do specyficznych warunków zaborczych w Królestwie, opublikował także Wroczyński wybrane fragmenty tekstów źródłowych, odnoszących się do tego okresu, w dwóch krytycznych pracach: *Pozytywizm warszawski, zarys dziejów oraz wybór publicystyki* (1948) oraz *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego* (1958)

W pracach swych nad pedagogiką pozytywizmu warszawskiego eksponował edukacyjne wartości idei tego okresu.

Krytyczne wydania dzieł pedagogicznych

Zainteresowania naukowe dorobkiem poszczególnych twórców, filozofów i pedagogów końca XIX i początków XX wieku stały się inspiracją do opracowania i wydania ich tekstów źródłowych, poprzedzonych obszernymi wstępami, zawierającymi krytyczne analizy ich poglądów.

W ten sposób Wroczyński zebrał i komentarzem opatrzył m.in. dzieło Herberta Spencera *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym* (Wrocław 1960), Jana Władysława Dawida *Pisma pedagogiczne* (Wrocław 1961), Stanisława Karpowicza *Pisma pedagogiczne* (Wrocław 1965), Jana Henryka Pestalozziego *Pisma pedagogiczne* (Wrocław 1972) oraz we współpracy ze swą żoną Rachelą — Jana Henryka Pestalozziego *Łabędzi śpiew* (Wrocław 1973).

Poddając analizie prace pedagogiczne Spencera, starał się Wroczyński ukazać wpływ jego poglądów na polską pedagogikę okresu pozytywizmu.

„Książka Spencera — pisał — stawia bowiem problematykę nowego wychowania na szerokim tle przeobrażeń społecznych i ekonomicznych XIX wieku, które tak silne odbicie znalazły w Królestwie Polskim w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Te właśnie ogólnospołeczne akcenty książki, jej ostra rozprawa z tradycyjnymi instytucjami wychowania i przesądami feudalnymi sprawiają, iż przyjęta zostaje jako oficjalny niejako kodeks wychowawczy pozytywistów warszawskich, a jednocześnie jako oręż walki ideologicznej” (Spencer, 1960).

Komentując prace Dawida, pisał: „Dawid łączył twórczość naukową z działalnością praktyczną w różnorodnych dziedzinach, między innymi w dziedzinie upowszechniania nowszych zdobyczy pedagogiki, pobudzania samokształcenia wśród nauczycielstwa, organizowania ośrodków pracy badawczej i kształcenia nauczycieli” (Dawid, 1961).

Wskazując na działalność Karpowicza, podkreślał: „Stanisław Karpowicz nie skupił wokół siebie szerszego kręgu zwolenników, jego pisma do dnia dzisiejszego są mało upowszechnione. Jednak koncepcje naukowe Karpowicza budziły duże zainteresowanie u współczesnych” (Karpowicz, 1965).

Później, myśli pedagogicznej Karpowicza poświęcił dwie publikacje książkowe Stanisław Michalski (1968, 1979).

Wydając *Pisma pedagogiczne* Pestalozziego, Wroczyński zebrał je razem. Poprzednio bowiem poszczególne jego dzieła ukazywały się oddzielnie. Dokonał również syntezy dorobku „ojca szkoły elementarnej” oraz podkreślił jego wkład w postęp teorii i praktyki pracy socjalnej, a także wyeksponował jego zasługi w tworzeniu szkoły ludowej. „Pedagogika Pestalozziego — pisał — jest do dnia dzisiejszego źródłem, inspirującym rozwój teorii i praktyki powszechnego podstawowego wykształcenia” (Pestalozzi, 1972).

Dopełnieniem *Pism pedagogicznych* było wydanie książki Pestalozziego *Łabędzi śpiew*, którą często uznaje się za swoisty testament twórcy naukowych podstaw nauczania początkowego. Dzieło to nosi wyraźne ślady tendencji polemicznych. Napisane jest w sposób ostry, wybuchowy, częste są tu powroty do tych samych myśli, stąd też nie zostało w pełni dopracowane. „Mimo wszystko jednak — podkreślają egzegeci Pestalozziego — Rachela i Ryszard Wroczyńscy — *Łabędzi śpiew* uznać należy za kluczowe ogniwo twórczości Pestalozziego. Jest to niejako ostatnie, jeżeli nie formalnie to merytorycznie, wyznaczenie ideologii pedagogicznej [...]” (Pestalozzi, 1973).

Dzięki bezpośredniej znajomości z Marianem Falskim Wroczyński dokładnie poznał idee ówczesnego nestora polskiej pedagogiki, którego prze-myślenia wyprzedzały czas, w jakim żył i działał. W związku z tym zabiegał o wydanie prac Falskiego w „Studiach Pedagogicznych”, co uwieńczone zostało sukcesem w latach 1973 i 1974. Jako redaktor naczelny „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, wydawanego przez Związek Nauczycielstwa Polskiego, poświęcił cały numer (1981, nr 4) twórczości tego pedagoga z wyboru. Twórczej myśli Falskiego nie doceniano należycie w Polsce Ludowej, gdyż krytycznie odnosił się on do reform szkolnych, projektowanych przez amatorów, nie wnikających w polskie realia. Został zwolniony z pracy w Ministerstwie Oświaty i przeniesiony w 1950 roku na emeryturę. Jego polemiczne uwagi, dotyczące debaty partyjnej oraz uchwalenia przez Sejm *Ustawy o rozwoju oświaty i wychowania*, z 15 lipca 1961 roku, spowodowały, że nie korzystano z jego rad, odnoszących się do dalszych reform szkolnych. Falski wypowiadał je jednak odważnie w swoich publikacjach.

Po śmierci Falskiego Wroczyński, prowadząc szczegółowe badania nad jego spuścizną naukową, opublikował studium *Marian Falski i reformy szkolne w Rzeczypospolitej* (1988). „Studium o Marianie Falskim jako teoretyku szkolnictwa i polityku oświatowym jest jednocześnie rozprawą o drogach rozwoju polskiego szkolnictwa w okresie ponad pięćdziesięciolecia Polski niepodległej. Publikacja ta oparta jest na analizie spuścizny pisarskiej Mariana Falskiego oraz znajomości faktów i zjawisk, wynikających z wieloletniej, pogłębiającej się współpracy” — pisał W r o c z y ń s k i (1988).

Podjmując liczne prace nad eksplikacją poglądów pedagogów polskich i obcych, Wroczyński nawiązał do „modnej” idei rozpatrywania historii wychowania przez pryzmat sylwetek pedagogów teoretyków, ale także nauczycieli praktyków. Takie podejście propaguje się obecnie w metodologii historii wychowania i rekonstrukcjach historyczno-pedagogicznych. Zaczyna się na nowo akcentować doniosłość biografistyki historyczno-pedagogicznej dla tej dziedziny wiedzy. Skoro historia wychowania ma być źródłem wskazówek co do pedagogicznego działania w teraźniejszości oraz w przyszłości, zdaniem wybitnych współczesnych metodologów historii wychowania, pomocą w tym zakresie może być śledzenie jej i studiowanie przez biografie pedagogów myślicieli, a także nauczycieli różnych epok (M a j o r e k, 1996; M i c h a l s k i, 1933; P o d g ó r s k a, 1933).

Także na gruncie polskim biografia historyczno-pedagogiczna staje się współcześnie ważnym komponentem badań i studiów historycznych i pedagogicznych (O k o ń, 1993; K o ź m i a n, praca w druku).

Dzieje oświaty polskiej

Brak nowoczesnego podręcznika polskich i powszechnych dziejów wychowania (H e l l w i g, 1991, 1992, 1993a, 1993b), a także studia źródłowe i analizy uogólniające, dotyczące dziejów polskiej edukacji, skłoniły niewątpliwie Wroczyńskiego do podjęcia próby bardziej holistycznego i syntetycznego ujęcia polskiej spuścizny edukacyjnej. W ten sposób powstał dwutomowy podręcznik pt. *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795* (1983) oraz *Dzieje oświaty polskiej 1795—1945* (1980).

„Postęp społeczny — zdaniem W r o c z y ń s k i e g o (1983) — stawia przed systemem edukacji, m.in. w Polsce, nowe zadania, w których realizacji mogą być wykorzystane także walory naszej przeszłości oświatowej. [...] Naturalna jest więc troska o to, by przystosowując system oświatowy do potrzeb rozwojowych społeczeństwa nie zatracić wartościowych elementów własnej tradycji edukacyjnej.”

W polskiej historiografii oświatowej nie mamy zbyt wielu przykładów syntetyzującej refleksji naukowej nad dziejami polskiej oświaty narodowej. Podejmowali ją m.in. Hugo Kołłątaj, uznawany za twórcę polskiej historii wychowania, czy też Józef Łukaszewicz, poznański historyk i bibliotekarz.

W okresie międzywojennym zwięzły zarys polskich doktryn pedagogicznych przedstawił Bogdan Nawroczyński. Najznakomitsze dzieła w polskim piśmarstwie podręcznikowym w zakresie historii wychowania stanowią prace Stanisława Kota. Nieco wcześniej Franciszek Majchrowicz przedstawił swą *Historię pedagogiki*. Powojenny podręcznik Stefana Wołoszyna, praca zbiorowa pod redakcją Łukasza Kurdybachy oraz publikacje Józefa Miąso „dość obszernie uwzględniają oświatę polską” na tle dziejów powszechnych wychowania.

Sytuacja ta w pełni uzasadnia „potrzebę osobnego studium, poświęconego historii polskiej oświaty i ideologii wychowawczej” (Wroczyński, 1983). We wstępie określił także Wroczyński przesłanki metodologiczne konstruowania podręcznika historii wychowania.

Książki te wprowadziły R. Wroczyńskiego do grona cenionych historyków wychowania, jak np. Stanisław Kot, Łukasz Kurdybacha czy Stefan Wołoszyn.

Autor *Dziejów oświaty polskiej...* ukazał w swym dwutomowym dziele cenne elementy dziedzictwa oświatowego, które często bywają zagubione w wyniku wielokrotnych przemian, dostosowujących system oświatowy do potrzeb społecznych i politycznych. Wartościowe jest także w omawianym podręczniku szersze humanistyczne spojrzenie na polskie dzieje wychowania, co przyczynia się do wprowadzenia polskiej nauki o dziejach wychowania w społeczną historię wychowania (Hellwig, 1995).

Dzieje kultury fizycznej i sportu

W zakładzie Historii Kultury Fizycznej Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie, kierowanym przez profesora Wroczyńskiego, podejmowano prace z zakresu dziejów wychowania fizycznego. W pierwszej fazie koncentrowano się nad tworzeniem warsztatu naukowego. „Celem [...] było zebranie danych bibliograficznych, ilustrujących historyczny rozwój wychowania fizycznego i sportu w Polsce. W wyniku kilkuletnich prac powstała bogata kartoteka bibliograficzna, zawierająca zarówno zestawienia druków zwartych [...] wydanych w Polsce w latach 1841—1914, jak również bibliografia zawartości czasopism pedagogicznych, sportowych, niektórych lekarskich i magazynowych [...]” (Hądzelek, 1979).

Efektom tych żmudnych prac, którymi kierował profesor, było wydanie trzech tomów *Bibliografii wychowania fizycznego i sportu w Polsce* (1841—1914), pod redakcją Anny Mońko-Stanikowej i Heleny Żytkowicz. Bibliografie posłużyły z kolei do opublikowania trzech tomów materiałów do dziejów kultury fizycznej, przy zaangażowaniu naukowym Wandy Ferens, Bogdana Suchodolskiego, Kajetana Hądzelka i oczywiście R. Wroczyńskiego.

Powstało jeszcze wiele innych opracowań Wroczyńskiego, spośród których najważniejszy był podręcznik *Dzieje wychowania fizycznego i sportu* (1971). Książka ta była szerszym zamierzeniem, którego celem stało się „przedstawienie powszechnych dziejów wychowania fizycznego i sportu” (Wroczyński, 1971). W 1979 roku ukazały się *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu* (1979).

„We wszystkich swych pracach Profesor Ryszard Wroczyński — pisze K. Hądzelek (1979) — ukazuje rozwój kultury fizycznej na tle ekonomiczno-politycznym i w ścisłym związku z przemianami społecznymi, kulturowymi, w kontekście zmian zachodzących w koncepcjach pedagogicznych i ruchu oświatowym, w powiązaniu z rozwojem nauk przyrodniczych i postępowaniem wiedzy o człowieku jako jednostce biospołecznej.”

Prace nad dziejami wychowania fizycznego skupiły i zintegrowały wokół profesora środowisko historyków kultury fizycznej z polskich uczelni wychowania fizycznego.

*

Prawie we wszystkich pracach R. Wroczyński, w zasadzie pedagog społeczny, rozpatruje dany problem badawczy na szerszym tle jego uwarunkowań historycznych i tendencji charakterystycznych dla współczesnych prądów naukowych.

Współpracownik profesora i późniejszy jego biograf Tadeusz Nowacki (1988) wypowiada trafną metaforę: „Twórczość Ryszarda Wroczyńskiego przypomina mi duży, starannie uprawiony ogród, którego ogólny rysunek został uprzednio obmyślony i dlatego każda kwatery ma swoje uzasadnienie w planie ogólnym... Z grubsza jednak są dwa rodzaje upraw. Jeden obejmuje prace historyczne, w drugim znajdują się analizy współczesności i próby systematyzacji stanowisk, prądów, zjawisk.”

Twórczość naukowa Ryszarda Wroczyńskiego stanowi przykład praktycznego wykorzystania znajomości i analizy dziejów dla kształtowania teraźniejszości i przyszłości pedagogicznej.

Bibliografia

- Dawid J. W., 1961: *Pisma pedagogiczne*. Wrocław—Warszawa—Kraków, s. VII.
- Hądzelek K., 1979: *Profesor Ryszard Wroczyński jako historyk kultury fizycznej*. „Wychowanie Fizyczne i Sport”, nr 1, s. IV.
- Hellwig J., 1992: *Europäische Aspekte in polnischen Lehrbücher für Geschichte der Erziehung nach dem II. Weltkrieg*. In: *Die Europäische Einigung im Schulbuch*. Red. G. Renner. Bonn, s. 81—84.
- Hellwig J., 1991a: *Europäische Aspekte in polnischen Schulbücher für Geschichte der Erziehung*. In: *Die Europäische Einigung im Schulbuch*. Berlin, s. 97—105.
- Hellwig J., 1991b: *Inteligencja poznańska w walce o obronę i rozwój kultury narodowej w XIX i w początkach XX w. (na przykładzie Towarzystwa Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego)*. W: *Przygotowanie nauczycieli cywilnych i wojskowych do działalności pedagogicznej. Materiały z konferencji naukowej*. Red. R. Kucha i J. Konicki. Lublin—Dęblin 1991, s. 186—202.
- Hellwig J., 1986: *Oświata pracujących w Polsce*. Warszawa, s. 282 i n.
- Hellwig J., 1993a: *Potrzeby w zakresie nowego podręcznika historii wychowania. Materiały ze Zjazdu Pedagogicznego na temat „Ewolucja tożsamości pedagogiki”*. Warszawa—Rembertów, s. 98
- Hellwig J., 1995: *Prolegomena do historii wychowania*. Poznań, s. 32.
- Hellwig J., 1994: *Rola Towarzystwa Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego w awansie społeczno-zawodowym młodzieży polskiej*. Poznań.
- Hellwig J., 1993b: *W kwestii nowych podręczników akademickich do historii wychowania*. W: *Teraźniejszość i przyszłość badań pedagogicznych na tle zmian w edukacji*. Red. W. Goriszowski, P. Kowolik. Piotrków Trybunalski, s. 194—202 i in.
- Jakóbczyk W., 1985: *Towarzystwo Pomocy Naukowej w Wielkopolsce 1841—1939*. Poznań.
- Karpowicz S., 1965: *Pisma pedagogiczne*. Wrocław—Warszawa—Kraków, s. LXIII.
- Koźmian D.: *Zapomniani pedagogzy*. [W druku].
- Majorek Cz., 1996: *Biografia edukacyjna*. W: *Szlakami przeszłości i czasów współczesnych. Księga ofiarowana Profesorowi Lechowi Mokrzeckiemu z okazji Jego Jubileuszu*. Red. K. Puchowski, J. Żerko. Gdańsk, s. 178 i n.
- Michalski G., 1933: *Z zagadnień metodologicznych biografii — kilka uwag o źródłach*. W: *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*. Red. T. Jałmużna, I. G. Michalscy. Łódź, s. 220 i n.
- Michalski S., 1979: *Karpowicz*. Warszawa.
- Michalski S., 1968: *Stanisława Karpowicza myśl społeczna i pedagogiczna*. Warszawa.
- Nowacki T., 1988: *Poglądy pedagogiczne Ryszarda Wroczyńskiego*. „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3, s. 286—287.
- Okoń W., 1993: *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*. Warszawa.
- Pestalozzi J. H., 1973: *Łąbędzi śpiew*. Wrocław—Warszawa—Gdańsk, s. XVII.
- Pestalozzi J. H., 1972: *Pisma pedagogiczne*. Wrocław—Warszawa—Kraków, s. LVI.
- Podgórska E., 1933: *Autobiografia jako źródło do historii wychowania*. W: *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania...*, s. 227 i n.
- Spencer H., 1960: *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym*. Wrocław, s. LVII.
- Wroczyński R., 1980: *Dzieje oświaty polskiej 1795—1945*. Warszawa.
- Wroczyński R., 1983: *Dzieje oświaty polskiej do 1795*. Warszawa, s. 5.
- Wroczyński R., 1971: *Dzieje wychowania fizycznego i sportu*. Wrocław—Warszawa, s. 110.

- Wroczyński R., 1988: *Marian Falski i reformy szkolne w Rzeczypospolitej*. Warszawa, s. 6.
- Wroczyński R., 1963: *Mysł pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*. Warszawa, s. 9.
- Wroczyński R., 1979: *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*. Wrocław.